

Krystyna Leśniak - Moczuk
Wyższa Szkoła Pedagogiczna
Rzeszów

Znaczenie zwyczajów i obyczajów w życiu człowieka i integracji społeczności lokalnej

Zasadniczym przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule jest zagadnienie znaczenia zwyczajów i obyczajów w życiu człowieka oraz w procesie integracji społeczności lokalnej. W pierwszej kolejności zostanie zdefiniowane pojęcie zwyczaju i obyczaju i pojęcia z nimi związane oraz podjęta zostanie próba opisanie procesu tworzenia się i zmiany zwyczajów i obyczajów w życiu człowieka i ich znaczenia w integracji społeczności lokalnej. Rozważania te zostaną zobrazowane poprzez charakterystykę zwyczajów i obyczajów panujących w społeczności wiejskiej w aspekcie dokonanych i dokonujących się przemian społeczno - ekonomicznych.

1. Definicja pojęć

Zwyczaj

Zwyczaj jest to forma jednostkowego lub grupowego zachowania się i działania przejawiającego się w konkretnej sytuacji, ustalana i akceptowana w danej zbiorowości, powszechnie występująca, zasadniczo nie obłożona żadną formalną sankcją społeczną, opierająca się na tradycji bądź stanowi przejściową modę, z czasem zostanie zdefiniowana jako konieczność takiego a nie innego zachowania się i może przekształcić się w obyczaj (chroniony formalną sankcją), wejść w zakres moralności, a nawet prawa. W.G. Sumner wyróżnia zwyczaje grupowe jako nawyki oraz codzienne formy działań zachowań jednostek stosunkowo powszechne w zbiorowości, których przestrzeganie bądź nieprzestrzeganie nie podlega ostremu społecznemu wartościowaniu moralnemu, choć często bywa poddane kontroli społecznej. W przeciwieństwie do obyczajów grupowych nieprzestrzeganie lub łamanie ich jest obłożone o wiele mniej dotkliwymi sankcjami społecznymi.¹

Obyczaj

Obyczaj rozumiany jest jako zachowanie przebiegające według pewnego wzoru (reguły postępowania) uznawanego za obowiązujący.² Obyczaj jest to

1 K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Graffiti BC, Toruń 1998, s. 262

ujednoliconą i ustrukturalizowaną formą czy też schemat zachowania, powszechnie akceptowanego w danej zbiorowości społecznej (kulturowej), opartego na obowiązującej w niej tradycji, której przestrzeganie jest regulowane przez sankcje społeczne. Tradycja jest to dziedzictwo kulturowe, którego treści i dobra kulturowe przekazywane są (nadawane i odbierane) w czasie i przestrzeni, podlegają one społecznemu wartościowaniu, zazwyczaj są uznawane za ważne i doniosłe zarówno dla teraźniejszości danej zbiorowości, jak i dla jej przyszłości. Są to głównie takie elementy jak normy społeczne, wzorce działania, obyczaje, wierzenia, sposoby myślenia, wytwory materialne, a także proces transmisji treści kulturowych. W.G. Sumner wyróżnia obyczaje grupowe rozumiane jako wzory kulturowe (obyczaje i niektóre postawy moralne), którym środowisko kulturowe przypisuje wielką społeczną wagę, atrybuty nienaruszalności, niezmienności oraz nakłania do działania zgodnie z nimi, a nieprzestrzeganie i łamanie ich prawie zawsze pociąga za sobą bardzo silne i dotkliwe sankcje społeczne.³ Obyczaje są naturalnymi sposobami postępowania, obejmującymi filozoficzne i etyczne uogólnienia na temat społecznej pomyślności. Są to więc sposoby postępowania, które są rozpowszechniane w społeczeństwie po to, aby zaspokajać potrzeby i pragnienia włączając w to wierzenia, wyobrażenia, kodeksy i wzorce powiadające jak godziwie żyć, które tkwią immanentnie w tych sposobach postępowania pozostając z nimi w genetycznym związku.⁴

Obrzęd

Obrzęd jest to zespół zbiorowych czy też jednostkowych działań i praktyk, będących częścią publicznych uroczystości o charakterze religijnym lub świeckim. Za główny cel i funkcję obrzędu w społeczeństwie uznaje się podtrzymywanie integracji. Obrzęd przejścia jest to publiczna uroczystość symbolizująca i podkreślająca zjawisko zmiany statusu społecznego grupy lub jednostki, wyraz społecznego usankcjonowania tej zmiany. Wiąże się on z przełomowymi momentami życia i odnosi się głównie do zmiany grupy wiekowej. Obrzędy te były silniej eksponowane w społeczeństwie tradycyjnym niż we współczesnym społeczeństwie przemysłowym. Przykładami tych obrzędów są ceremonie ślubne.⁵

Ceremonia

Ceremonia to zespół uroczystych, sformalizowanych i zestandaryzowanych zachowań (rytuałów), które służą utrwalaniu oraz przekazywaniu wartości

2 A. Słaboń, *Problemy percepcji przemian obyczajowych*, maszynopis, s. 2.

3 K. Olechnicki, *op. cit.*, s. 143, 229.

4 W.G. Sumner, *Naturalne sposoby postępowania w gromadzie*, Warszawa 1995, s. 32, 59.

5 K. Olechnicki, *op. cit.*, s. 142.

uznawanych w grupie, a także wzmocnieniu wzajemnej solidarności osób uczestniczących. Pojęcie to odnosi się przeważnie do kultur nowożytnych.⁶

Rytuał

Rytuał jest to forma obrzędu dokonującego się w obecności sacrum, a dotyczącego ważnej dla społeczności dziedziny życia, realizowany jest on w formie szeregu działań i ściśle określonych czynności obrzędowych (często o magicznym czy religijnym charakterze).⁷ Rytuał jest procesem, poprzez który obyczaje rozwijają się i stabilizują, powiązany jest on ze słowami, gestami, symbolami oraz znakami, wskutek których powstają pewne skojarzenia, a po powtórzeniu sygnału określone działanie zostaje ponowione niezależnie od tego, czy jest to zgodne z wolą działającego czy też nie. Rytuał zyskuje większą moc, jeśli odbywa się w sposób rytmiczny, oraz gdy powiązany jest z muzyką, recytacją, czy innymi sztukami, w których ważny jest rytm. Ceremonialność i namaszczenie cechują wszelki rytuał, który przejawia tendencję do ulegania sakralizacji albo do nadawania sakralnego charakteru treściom, z którymi jest związany. Obyczaje stanowią społeczny rytuał, w którym nieświadomie wszyscy uczestniczymy. Dla przeważającej masy ludzkości w odniesieniu do wszystkich spraw zupełnie wystarcza zasada: postępuj tak jak postępują wszyscy.⁸

2. Proces tworzenia się i zmiany zwyczajów i obyczajów w życiu człowieka oraz ich rola w integracji społeczności lokalnej

Świat składa się z wielu rzeczywistości, do których należą rzeczywistość życia codziennego, rzeczywistość snów i marzeń, rzeczywistość teoretyczna (nauka, religia, sztuka, filozofia), rzeczywistość zabawy i rozrywki. Świat życia codziennego ma zarówno strukturę przestrzenną jak i czasową. Rzeczywistość życia codziennego dzielimy z innymi, z którymi wchodzimy w różnego typu interakcje społeczne. Wszelkie działania ludzkie mają skłonność do przechodzenia w nawyk, który poprzedza instytucjonalizację. Źródłem instytucjonalnego porządku jest typizacja zachowań własnych i zachowań innych. Zobiektywizowane znaczenia działalności instytucjonalnej są pojmowane jako wiedza i przekazywane w tradycji danej zbiorowości następnym pokoleniom. Ten zasób wiedzy jest poznawany podczas socjalizacji jako obiektywna prawda i internalizowany jako rzeczywistość subiektywna. Rzeczywistość życia codziennego postrzegana jest więc jako rzeczywistość uporządkowana.⁹ Proces

6 Ibidem, s. 34.

7 Ibidem, s. 181 - 182.

8 W.G. Sumner, *op. cit.*, s. 60 - 62.

9 P. Berger, T. Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1983, s. 53, 59, 62, 95, 114, 115, 121.

tworzenia instytucji, zwyczajów, organizacji, więzi społecznych jest jakby produktem ubocznym naturalnego postępowania ludzi nieświadomie współpracujących ze sobą w walce o byt, o zaspokojenie potrzeb społecznych. Twory te po jakimś czasie okazują się w pełni rozwinięte i realne, chociaż nikt uprzednio nie zamierzał ich tworzyć, nie planował, czy też nie rozumiał potrzeby ich istnienia. Przedstawiane są one jako wytwory przodków, towarzyszą człowiekowi w pracy, życiu rodzinnym, walce, religii, rozrywce.¹⁰

Historia życia każdej jednostki jest procesem przystosowania się do wzorów i zasad przekazywanych przez tradycję społeczności, w której żyje. Zwyczaje społeczeństwa kształtują doświadczenia i zachowanie jednostki już od chwili narodzin, zanim nauczy się mówić jest już małym tworem swojej kultury, a zanim dorośnie i stanie się zdolna do brania udziału w jej działalności, zwyczaje właściwe tej kulturze są już jej zwyczajami. Żaden człowiek nie patrzy na świat absolutnie czystym wzrokiem, lecz odbiera go za pośrednictwem określonego zespołu zwyczajów, instytucji i sposobów myślenia. Zwyczaj stanowi masę aktów zachowania bardziej zadziwiających od tego co pojedyncza osoba może kiedykolwiek wymyśleć w indywidualnym działaniu. Uarty zwyczaj zawsze wywiera presję na wszystkich ludzi, powoduje to jego spowszechnienie i dalej działania masowe przebiegają bez udziału świadomości.¹¹

Wzory zachowań uznawane za szczególnie doniosłe są celowo przekazywane następnym generacjom, są propagowane i świadomie dąży się do ich wcielania w życie.¹² Naturalne sposoby postępowania, powstające dzięki wielokrotnym powtarzaniu drobnych czynności przez wielką liczbę osób działających harmonijnie lub w ten sam sposób w obliczu tej samej potrzeby by żyć w godziwych warunkach, stają się siłą przymuszającą do konformizmu i wówczas wydają się prawdziwe i słuszne oraz urastają do rangi obyczajów jako normy pomyślności. Obyczaje należy uznać za siłę dominującą w historii, która określa warunki i metody dla ludzkich przedsięwzięć. Są faktami tkwiącymi u podstaw wierzeń, wyobrażeń, gustów i pragnień typowych dla danego społeczeństwa w jakiejś epoce, do których wszystkie te sposoby działania się odwołują i stanowią zarazem dowód ich istnienia. Z obyczajów wywodzą się prawa i instytucje, które również są produktem naturalnych sposobów postępowania, ale posiadają swoją odrębność, ponieważ mają charakter racjonalny i praktyczny, formalny i kategoryczny oraz są mechaniczne i utylitarne. Natomiast w obyczajach tkwi element uczucia i wiary, do końca pozostają niewypowiedziane i nieokreślone. Do obyczajów należą także naturalne sposoby postępowania, określające zasady przyzwoitości publicznej, ponieważ posiadają rzeczywiste powiązanie ze społeczną pomyślnością. Praktyki życia codziennego nie noszą

10 W.G. Sumner, *op. cit.*, s. 36.

11 R. Benedict, *Wzory kultury*, Warszawa 1966, s. 63 - 65.

12 A. Słaboń, *op. cit.* s. 2.

w sobie żadnego elementu ideologii społecznej pomyślności, lecz służą wygodzie i chociaż są naturalnymi sposobami postępowania nie należą do obyczajów. Obyczaje stanowią praktykę postępowania w sytuacjach codziennych rozpowszechnianą w jakiejś grupie, tylko o tyle, o ile, z jednej strony nie jest to wyraz czy spełnienie pewnej absolutnej naturalnej, biologicznej konieczności (jak na przykład jedzenie czy sen) oraz z drugiej strony o ile nie zależą od arbitralnej woli jednostki, ale są powszechnie akceptowane jako dobre i słuszne. Obyczaje są wcześniej niż jakiekolwiek początki refleksji, regulatorami politycznego, społecznego, jak i religijnego zachowania jednostki. Świadoma refleksja stanowi najgorszego wroga obyczajów, ponieważ obyczaje rozpoczynają się nieświadomie w dążeniu do realizacji nieuświadomionych celów, które są rozpoznawane refleksyjnie po zaistnieniu długotrwałych procesów, a ich efektywność zależy od prawdziwości założenia, że będą posiadać powszechną akceptację i popularność. Obyczaje nie obejmują więc swą kontrolą wytworów intencjonalnych dociekań czy racjonalnej i świadomej refleksji, projektów w sposób formalny przyjętych przez dobrowolne zrzeszenia, racjonalnych metod wybieranych świadomie oraz nakazów i zakazów wprowadzonych przez władzę, jak i wszystkich wszelkiego rodzaju konkretnych skonwencjonalizowanych przedsięwzięć.¹³

Proces tworzenia się obyczajów jest procesem długiego trwania, niemniej jednak podlegają one zmianom. Okres życia człowieka stanowi zbyt krótką perspektywę aby dokonać pełnej obserwacji zachodzących przemian, powstawania nowych obyczajów i zanikanie dotychczasowych. Zmiany obyczajowe dokonujące się w ciągu życia jednego podmiotu mogą być oceniane inaczej, niż zmiany obyczajów zachodzące w perspektywie historycznej. Badanie zmian obyczajowych to badanie zmian zachowań społecznych, a zwłaszcza zmian wzorów zachowania, reguł postępowania, wartości i dokonujących się w związku z tym procesów społecznych oraz zmian sankcji wiążących się z danym typem zachowania.¹⁴ Z jednej strony niestałość obyczajów spowodowana jest tym, że dzieci nie powielają obyczajów dokładnie tak, jak je przejęły. Kiedy wraz z upływem czasu pojawiają się zmiany w obyczajach, ludzie należący do młodszych pokoleń przekonują się, że pozostają w opozycji do obyczajów swoich przodków. Ponadto zmieniają się obyczaje zarówno starszej jak i młodszej generacji. Drugą przyczyną zmian obyczajów jest zmiana warunków i interesów życiowych w wyniku zmian społecznych i kryzysów. Dla pomyślności społecznej nieodzowne są obyczaje odpowiednio mocne i stałe, ale także i wystarczająco elastyczne i giętkie, by dostosować się do zmian interesów i warunków życia. Obyczaje w całości dostosowują się do tych zmian, o ile nie zostają

13 W.G. Sumner, op. cit., s. 7, 39, 40, 54, 56 - 58, 60.

14 A. Słaboń, op. cit., s. 1, 3, 7, 11.

usztynione przez dogmat opatrzone sankcjami mistycznymi. Kombinacja trwałości i zmienności w obyczajach określa zakres, w jakim możliwe jest ich przekształcanie drogą arbitralnego działania. Nie można ich zmienić podstępem czy wybiegiem bądź w inny sposób niespodziewany.¹⁵

Badaniem zwyczajów w różnych kulturach oraz sposobów w jaki zwyczaje i obyczaje funkcjonują w życiu poszczególnych jednostek zajmują się antropologowie. Zwyczaje i obyczaje mogą dotyczyć sfery codzienności jak również innych rzeczywistości, w których egzystuje jednostka ludzka. Człowiek w teatrze życia na co dzień zaabsorbowany jest natłokiem spraw codziennych, lecz niezmiernie ważne dla równowagi psychicznej, odpoczynku czy poczucia łączności z członkami społeczności jest uczuciowe oderwanie się - choćby na krótko - od zrutynizowanej codzienności. W życiu każdego człowieka wyróżnić można dwie skale: wartości codziennych i wartości odświętnych (uroczystych). Sferę wartości uroczystych od sfery spraw codziennych odróżniają następujące kryteria:¹⁶

- częstotliwość występowania - wartości uroczyste występują rzadziej i mają patetyczne, uroczyste zabarwienie, a wartości codzienne są powszechne;
- intensywność doznań - wartości uroczyste zostawiają trwalsze skutki w psychice, a wartości codziennych mają chwilowy charakter;
- charakter przeżyć - przeżycia doznawane względem wartości uroczystych są szanowane przez środowisko społeczne;
- powszechność występowania - wartości uroczyste mogą być przedmiotem przeżyć całej grupy osób, wytwarzają wspólny nastrój, niektóre z nich mogą być odczuwane w pełni tylko w okresach nasilenia łączności społecznej;
- jakość lub skala występowania - uroczysty charakter mają także sprawy indywidualne jeśli posiadają patetyczny wyraz, a przez to społeczne zabarwienie. Patetyczna wartość zjawia się, gdy ma widzów rzeczywistych lub wyobrażonych, czyli nastąpiło uspołecznienie doznań jednostkowych. Przeżycia względem wartości codziennych mają prywatny charakter;
- osobisty stosunek do wartości - wartości uroczyste są starannie pielęgnowane, są dorobkiem wzbogacającym osobowość i podnoszącym pozycję ich właścicieli, natomiast siła reakcji uczuciowych względem wartości codziennych jest starannie maskowana w stosunku do innych ludzi i do samego siebie, a także może być powodem wstydu.

Na pytanie jaka jest siła sprawcza i potrzeba ludzkich zachowań zmierzających do przeżywania wartości uroczystych, oderwania się od zrutynizowanej codzienności opartej na racjonalnie, logicznie uzasadnionym postępowaniu starało się odpowiedzieć w swoich teoriach wielu filozofów, psychologów czy socjologów.

¹⁵ Ibidem, s. 38, 81 - 83, 100.

¹⁶ S. Ossowski, *Zzagadnień psychologii społecznej*, Warszawa 1967, s. 88 - 93.

Jedną z takich prób odpowiedzi jest dążenie człowieka do nieśmiertelności. Przeżywanie wartości uroczystych w obszarze religijnym daje poczucie nieśmiertelności jaką zapewnia religia. Tworzenie dzieł z dziedziny nauki i techniki, sztuki, które zobiektywizowane staną się dorobkiem kultury, oprą się działaniu czasu lub obcowanie ze sztuką to według przedstawicieli renesansu zapewnienie nieśmiertelności. Pamięć o twórcach jest wiecznie żywa, przekazywana przez pokolenia. Michał Anioł pisał „Wiersz jest nad czas i nad śmierć”¹⁷

Jan Szczepański w „Sprawach ludzkich” pisał o sferze irracjonalności w postępowaniu człowieka. Myślenie i działanie człowieka stosującego posiadaną wiedzę jest zupełnie racjonalne i logiczne. Jeśli jednak przejdzie się na teren myślenia innych dziedzin rzeczywistości o których nie posiada się wiedzy naukowej to myślenie ma charakter magiczny, fantazji, jest oparte na wiedzy potocznej. W umyśle człowieka i w życiu codziennym jest szeroka sfera irracjonalności. W każdej czynności z życia codziennego moglibyśmy doszukać się działań racjonalnych i irracjonalnych. Ale jest też zakres zjawisk zawierających elementy trudne do określenia mianem racjonalnych. Istnieje bowiem porządek serca, który Pascal przeciwstawił porządkowi rozumu, wskazując, że sprawy ludzkie mogą rozgrywać się w wymiarach racjonalności i emocji. Irracjonalność jest prostą koniecznością życiową i spełnia ona ważną rolę w poczuciu sensu życia.¹⁸

Według V. Pareto siłą sprawczą między innymi ceremoniałów, praktyk magicznych są rezydua rozumiane jako czynności pozalogiczne, specyficzne tendencje i ukryte zasady ustalania relacji pomiędzy elementami rzeczywistości, istniejące w ludzkich umysłach (stanach psychicznych, uczuciach, podświadomości), które to odbijają i wyobrażają ludzkie odczucia i niektóre instynkty. Autor podzielił je na sześć klas: rezydium kombinowania, towarzyskości, ekspresji uczuć, utrwalania grupy, indywidualizacji, seksualne.¹⁹

Przytoczone wyrywkowo i lapidarnie wyjaśnienia procesu przeżywania wartości uroczystych uzasadniają potrzebę ich występowania w życiu człowieka. Wartości uroczyste są elementem składowym zwyczajów i obyczajów. Pod tym kątem zostanie przedstawiona w niniejszym artykule analiza zwyczajów i obyczajów występujących w wiejskiej społeczności lokalnej. Zwyczaje i obyczaje pielęgnujące wartości uroczyste w życiu człowieka służą jednocześnie pogłębianiu więzi społecznej w małych społecznościach, stanowią element życia kulturalno - rozrywkowego, wzbogacają osobowość członków społeczności, kultywują tradycje lokalne i narodowe, są także czynnikiem edukacji.

17 A. Kuczyńska, J. Kuczyński, *Humanizm socjalistyczny*, Warszawa 1966, s. 78 - 84.

18 J. Szczepański, *Sprawy ludzkie*, Warszawa 1984, s. 121 - 126, 131 - 132.

19 V. Pareto, *Uczucia i działania fragmenty socjologiczne*, Warszawa 1994, s. XXVII;

K. Olechnicki, *op. cit.*, s. 178.

Sprzyjają także utrzymaniu elementów dawnej organizacji społeczności wiejskiej jako klasycznej społeczności lokalnej. Tradycyjną społeczność wiejską charakteryzuje odrębność geograficzno - fizyczna, wzajemne odizolowanie wsi od wsi, małe rozmiary wiejskich jednostek osadniczych stwarzające okazję do kontaktów bezpośrednich, tradycje przeszłości, zasiedloność części rodzin, związek z ziemią, ograniczony udział ludności wiejskiej w życiu społeczeństwa całego kraju, istnienie w ramach poszczególnych wsi silnych powiązań pomiędzy mieszkańcami i związków opartych zarówno na podstawach ekonomicznych, uniformizacji zajęć i wzajemnych współzależności, jak i na wspólnocie kulturowej, na systemie stosunków pokrewieństwa i powinowactwa, występowaniu specyficznej więzi sąsiedzkiej. Określenie lokalność łączy się nie tylko z terytorium, ile z miejscem stanowiącym symbol jedności ludzi wchodzących w skład społeczności. Społeczność lokalna nazywana mikrosmosem szerszego społeczeństwa należy do najbardziej podstawowych i najbardziej rozpowszechnionych jednostek organizacji społeczeństwa. Nazwa społeczność lokalna oznacza ogół rodzin, kręgów sąsiedzkich i innych zbiorowości mieszczących się na określonym terytorium, w ramach którego jednostki składające się na tę zbiorowość zaspokajają podstawowe potrzeby życiowe i połączone są więzią wspólnego stosunku do terytorium, w którym żyją.²⁰ Społeczności tradycyjne charakteryzują się silną trwałą więzią społeczną i są przeciwstawiane społecznościom nowoczesnym wielkomiejskim, w których system stosunków społecznych jest bogatszy, łączność społeczna wieloraka, ale mniej trwała, bardziej płynna, jednostka nie czuje się głęboko i organicznie związana z żadnym zespołem jak dzieje się to w społeczeństwach tradycyjnych.²¹ Dziś badacze więzi społecznej wskazują na atomizację zbiorowości, jako pochodną rozerwania wspólnot lokalnych. Przy demograficznym zagęszczeniu następuje społeczne rozproszenie. W społecznościach przemysłowych następuje rozerwanie składników więzi wspólnoty i organizacji. Odbudowa komunikacji międzyludzkiej jest możliwa poprzez poszukiwanie autentyzmu kontaktów międzyludzkich, więzi wspólnotowej opartej na bezpośrednich kontaktach.²² Zachowanie walorów tradycyjnych społeczności lokalnych jest możliwe dzięki kultywowaniu i pielęgnowaniu elementów podtrzymujących tradycje kultury wiejskich społeczności lokalnych. Stąd konieczne jest dążenie do odbudowy form życia społecznego i przywrócenia dawnych obyczajów. Bowiem ludowe obrzędy i obyczaje przenoszone z pokolenia na pokolenie są elementem kulturowej transmisji w czasie i przestrzeni. Przyczy-

20 W. Mirowski, *Przemiany społeczności lokalnych i terytorialnych*, [w:] *Kształt struktury społecznej*, pod red. W. Wesołowskiego, Wrocław 1977, s. 297, 307, 310.

21 S. Ossowski, *op. cit.*, s. 120 - 121.

22 M. Wieruszewska, *Wieś w poszukiwaniu całości społeczno - kulturalnej*, Warszawa 1991, s. 12 - 13.

niąją się także do kształtowania osobowości człowieka. Jednakże istnieją systemy społeczno - polityczne dążące do ujęcia życia społecznego w jednolity system, przy pomocy którego łatwiej jest trzymać w rękę społeczeństwo składające się z prostych osobowości. Pół wieku próby wcielania w Polsce takiego systemu, wraz z rozwojem cywilizacyjnym tworzącym wielkomiejskie nowoczesne społeczeństwo, nie sprzyjało umacnianiu ducha tradycjonalizmu w społecznościach wiejskich.

Należy jednak pamiętać, że prawo do zachowania kulturowej odrębności i tożsamości jest prawem innych do istnienia oraz czynnikiem wzbogacającym ludzi. Kultura narodowa, której korzenie tkwią w „Małej Ojczyźnie” nie może zostać zastąpiona kulturą uniwersalistyczną. Wartości kultury mogą być kwestionowane, ale nie mogą umrzeć. Tymczasem unifikacja, kosztem oryginalnych kultur regionalnych, narodowych, zmusza do obcowania z czymś wystandaryzowanym w zakresie wzorów konsumpcji, rozrywki, aspiracji wartości i obyczajów.²³

3. Charakterystyka zwyczajów i obyczajów panujących w społeczności wiejskiej w aspekcie dokonanych i dokonujących się przemian społeczno - ekonomicznych

Przedstawione wyżej dylematy zostaną zezgemplifikowane wynikami badań przeprowadzonymi w społeczności lokalnej Podkarpacia w rejonie Mielca. Prowadzone przez autorkę niniejszego artykułu systematyczne badania terenowe, wspierane doświadczeniem wyniesionym z pochodzenia i zamieszkania w tym rejonie, pozwalają na wyciągnięcie wniosków w zakresie przemian obyczajowych obserwowanych na przestrzeni zmian społecznych. Zostaną poddane analizie przyczyny zmiany zwyczajów, obyczajów, rytuałów, obrzędów i ceremonii w obszarze wartości uroczystych w wiejskiej społeczności lokalnej oraz wpływ tych przemian na życie tej społeczności.

Wydarzenia uroczyste zostały podzielone na rytuały związane z obchodami świąt kościelnych w wierze katolickiej, obrzędy związane z tradycjami narodowej i miejscowej kultury, obrzędy przejścia, zwyczaje obchodów świąt świeckich kalendarzowych i świąt narodowych. Do świąt kościelnych zostały zaliczone: Boże Narodzenie, Nowy Rok, Trzech Króli, Gromniczna, Popielec, Palmowa Niedziela, Wielkanoc, Zielone Świątki, Boże Ciało, Zielna, Siewna, Wszystkich Świętych. Na obrzędy związane z tradycjami narodowej i miejscowej kultury składają się sobótki, zapusty, odpust, karnawał, ostatki, Sylwester, tłusty czwartek, dożynki, zabawy wiejskie, festyny, zawody strażackie, wysku-

23 Ibidem, s. 12 - 13.

ne, wichowe, pepówka, parapećówka, wieczór kawalerski, imieniny, urodziny. Do obrzędów przejścia zalicza się narzeczeństwo, z mówiny, zaręczyny, ślub, wesele, poprawiny, rocznice ślubów, prymicie, chrzciny, pierwsze komunie, bierzmowanie, pogrzeby i stypy. Do świąt świeckich, kalendarzowych należą Mikołaj, Dziadek Mróz, Gwiazdka, Dzień Kobiet, Dzień Matki, Dzień Babci, Dzień Dziecka, Dzień Nauczyciela, Dzień Służby Zdrowia i inne. Ważniejsze Święta Narodowe na przestrzeni powojennej Polski to Święto Pracy 1 maja, Konstytucji 3 maja, Odrodzenia 22 lipca, Wielkiej Rewolucji Październikowej 17 października, odzyskania Niepodległości 11 listopada.

Święta kościelne zostały wymienione na pierwszym miejscu ponieważ spełniają one w badanej społeczności rolę pierwszoplanową, spośród wszystkich uroczystości, stanowiących wartość duchową i społeczną dla poszczególnych mieszkańców wsi oraz w procesie integracji społeczności wiejskiej. Uczestnictwo w rytuałach kościelnych jest pod kontrolą społeczną i opinia publiczna jest na to wyczulona, często oceniając daną osobę odwołuje się do jej stosunku do wiary, zwracając uwagę nie na moralną ocenę czynów popełnianych przez daną osobę, ale spektakularne uczestnictwo w ważniejszych uroczystościach kościelnych. Rytuałom sakralnym dokonywanym przez duchownych w kościele podczas ceremonii towarzyszą rytuały związane z symboliką i tradycjami ludowymi. Rytuały kościelne nie podlegają zmianom, uczestnictwo wiernych w tych religijnych uroczystościach jest bardzo liczne, natomiast zanika stopniowo, wraz z postępem cywilizacyjnym, symboliczna obudowa tych świąt. Szczególnie jest to zauważalne wśród młodszego pokolenia. Jedynie starsi mieszkańcy starają się swoim zachowaniem podtrzymywać te tradycje, nie znajdują one jednak naśladownictwa u nowej generacji wiejskiej. Choć nie można generalizować tych postaw, bo zdarzają się przykłady zainteresowania młodzieży udziałem w obchodach pewnych świąt, bez pomocy i udziału dorosłych, ale forma tych obchodów jest uwspółcześniona. Wśród takich zanikających tradycji znajduje się kołędowanie w okresie Bożego Narodzenia, polegające na teatralnym wystawianiu jasełek, przez trupę wędrującą od wsi, do wsi w prywatnych mieszkaniach. Była to okazja do wędrowania wraz z nią i tworzenia podczas przedstawień. Dziś można spotkać jedynie zmaterializowaną formę kołedy, polegającą na odśpiewaniu kołęd pod oknem w celu zebrania datków od gospodarzy. Jeśli nawet zdarzy się raz na kilka lat, że grupa młodzieży przygotuje przedstawienie, to nie jest wpuszczana do mieszkań, gdyż potrzeby takie zaspokaja telewizja, a standard wiejskich mieszkań nie odbiega od wystroju miejskiego i właściciele w obawie przed zabrudzeniem czy zniszczeniem nie życzą sobie takich wizyt. Przetrwiał zwyczaj strojenia choinki, lecz również zamiast śpiewania wokół niej kołęd przez całą rodzinę, trafił zwyczaj składania prezentów. Zanika też zwyczaj zostawiania miejsca przy wigilijnym stole dla przygodnego przechodnia, rozpoczęcia wigilii po ujrzeniu pierwszej gwiazdy, odwiedzania w obejściach zwierząt w noc wigilijną, przy-

-noszenia do mieszkania słomy, siana, zboża i odczyniania magicznych znaków by darzyły zwierzęta w nadchodzącym roku. Ze świętem Trzech Króli związane były rytuały pisania imion króli na drzwiach wejściowych domu oraz pieczenie przez gospodynie dużej liczby kołaczy, co wróżyło liczne rozmnażanie drobiu hodowanego w gospodarstwie. Nowoczesne gospodynie na wsi nie wiedzą dziś o tym. Święto gromniczej gromadziło mieszkańców wsi w kościele, a płomieniem przynoszonych do poświęcenia gromnic znaczyło się znak krzyża na drzwiach, zapalana gromnica podczas burz letnich chroniła obejście przed piorunami. Dziś zwyczaj ten podtrzymują tylko starsi mieszkańcy wsi. Popielec gromadzi coraz mniejszą liczbę wiernych w kościele na mszy podczas której ksiądz posypuje głowę popiołem. W palmową niedzielę zanika zwyczaj noszenia do kościoła palm zrobionych przez domowników. Pozostał nienaruszony rytuał straży wielkanocnej przy grobie w kościele, organizowany przez ochotnicze straże pożarne, jednoczy on szczególnie młodych mężczyzn z danej parafii. Wielkanocne obrzędy lanego poniedziałku oburzają starszych, zanikła tradycja uczestniczenia w tym obrzędzie całych grup społeczności wiejskiej, bez względu na wiek, które spotykały się w tym celu nawet poza domostwami. Zielone Świątki przed laty były widoczne poprzez dekorację każdego domu wokół drzwi i okien gałązkami drzew oraz wyścielanie podwórka szuwarami. Te majowe ciepłe dni były okazją do wzajemnych spotkań sąsiedzkich na ławeczkach, krzesłach bądź kocach, które były wynoszone przed obejście na podwórka. Obrzęd procesji w Boże Ciało jest bez zmian, jednak zaniknął zwyczaj zbierania po domach elementów dekoracyjnych do ołtarzy przygotowywanych przez mieszkańców każdej wsi. Była to okazja do współodpowiedzialności i rywalizacji mieszkańców poszczególnych wiosek z parafii w przygotowywaniu ołtarzy, jak również okazja do odwiedzin wszystkich domostw podczas zbierania, a następnie oddawania elementów dekoracyjnych. Oktawę codziennych procesji kończyło święto wianków, podczas którego gospodynie przynosiły do poświęcenia wianki uwite z liści ziół, drzew, kwiatów. Wianki te wieszane były na oknie po zewnętrznej stronie domów i chroniły przed złymi następstwami burz. Zwyczaj ten zamiera. Przygotowywaniem ołtarzy zajmują się profesjonalści wynagradzani ze środków finansowych pochodzących ze zbiórki pieniędzy przez komitet. Święto Zielnej, przypadające 15 sierpnia, było szczególnie uroczyste obchodzone na wsi. Wiązało się z podziękowaniem za udane zbiory zbóż. Każda gospodyni przygotowywała wiązanek składającą się ze wszystkich ziół rosnących w okolicy, kłosów zbóż, makówek, kwiatów z ogródka, jabłek. Pomagały przy tych zbiorach dzieci, które razem z rodzicami zanosily te wiązanek do poświęcenia w kościele, a ziele to było przechowywane w gospodarstwie i wywar z niego służył jako jeden ze sposobów leczenia choroby bydła. Ta tradycja pielęgnowana jest jedynie przez starsze gospodynie, a do chorego bydła wzywana jest wyłącznie pomoc medyczna. Kolejnym zwyczajem, utrzymywanym przez nie-

które wsie, jest wiezienie wieńca dożynkowego przez młodzież do kościoła. Zaniknął zwyczaj przynoszenia w Siewną zboża do kościoła i obsypywania się nim po mszy, co wróżyło dobry urodzaj. Obchodzenie Wszystkich Świętych jest trwałą tradycją, jedynie zmieniają się elementy dekoracyjne na cmentarzach. Cmentarz jest miejscem spotkań rodzin, znajomych, a na wsi zmienił się społeczny wymiar tego święta. Pełni on rolę tworzenia opinii publicznej na temat wyglądu zewnętrznego uczestników tego wydarzenia, aktualnej mody w nadchodzącej zimowej porze. Wśród młodzieży szkolnej upowszechniany jest obcy zwyczaj Hallo Inn, obchodzony przed pierwszym listopada jako święto duchów, a pochodzący z krajów zachodnich.

Kolejna grupa obrzędów związanych z tradycjami narodowymi, regionalnymi i ludowymi, czy rodzinnymi pełniąc nie tylko funkcje wydarzeń kulturalnych i rozrywki dla mieszkańców wsi, niestety traci swój dawniejszy wymiar. Niektóre z nich, szczególnie te grupowe, przestały istnieć, są coraz rzadziej obchodzone lub przestały mieć znaczący, masowy charakter. Natomiast uroczystości o wymiarze rodzinnym nabierają większego znaczenia. Jest to symptom zanikania cech tradycyjnej społeczności lokalnej i upodabniania się ich do społeczności zatomizowanej, w której słabnie komunikacja społeczna. Takim przemianom sprzyja postęp cywilizacyjny, docierający do wsi w postaci dostępnej dla wszystkich telewizji, czasami satelitarnej, video, coraz częściej komputerów, będących formami spędzania czasu wolnego i zaspokajających potrzeby kulturalne, telefonów zastępujących bezpośrednie kontakty interpersonalne i przypadkowe wizyty sąsiedzkie, samochodów umożliwiających wyjazdy rodzinne i dostępność do zdobyczy kultury w pobliskich miasteczkach. Analizując wymienione w tej grupie obrzędy można stwierdzić, że na przykład sobótki łączące się z nocą świętojańską polegające na podrzucaniu palących się wianków, puszczeniu ich na wodę, śpiewaniu przyśpiewek dla zakochanych, zanikają na wsi zupełnie, a święto zakochanych obchodzone jest 14 lutego jako Walentynki pochodzące z Zachodu. Ewnetualnie obchody tego polskiego święta, organizowane są przez placówki kulturalne w miastach. Zabawy wiejskie w sezonie letnim, pod nazwą festynów, dożynek, spełniały rolę szczególną dla kontaktów towarzyskich szerokich grup mieszkańców okolicznych wiosek, zarówno dla młodzieży przychodzącej na tańce, jak i dla starszego pokolenia gromadzącego się w grupach wokół podłogi, bufetu lub przy stołach rozkładanych na tę okoliczność na placu zabawy. Dodatkową atrakcją letnich zabaw były coroczne zawody strażackie, organizowane w badanym rejonie coraz rzadziej. Dożynki dodatkowo integrowały wiejską społeczność, nawet podczas ich przygotowań, w czasie układania przyśpiewek o wszystkich mieszkańcach wsi, w czasie wicia dożynkowego wieńca, a po części oficjalnej, na okolicznościowym przyjęciu wydawanym przez gospodarza otrzymującego wieniec dożynkowy, jako wyróżnienie za wzorową pracę w gospodarstwie i na rzecz społeczności. Niestety częstotliwość tych zabaw wiejskich

się wyraźnie zmniejszyła. Młodzież chętnie udaje się do miasta na dyskoteki, spędza czas w gronie rodzinnym, wśród bliskich znajomych bądź przed telewizorami. Uroczystości dożynkowe odbywają się przeważnie tylko w gminie, a dawniej przed dożynkami wiejskimi każda niemalże wieś organizowała swoje własne święto plonów. Również karnawał wiejski nie funkcjonuje na wsi jako okres zabaw kostiumowych, kuligów. Jedynie żywe jest to pojęcie wśród młodzieży wiejskich szkół podstawowych, ale tylko w młodszych klasach. Zniknęło ze słownika wiejskiego słowo zapusty, kończące w sposób uroczysty i huczny karnawał. Tłusty czwartek przed okresem postu i środą popielcową utrzymywany jest w tradycji jako dzień objadania się pączkami, ale też bardziej zadomowił się ten zwyczaj w miastach. Kolejne święto, zwane Andrzejkami, ostatkami lub śledzikiem, zamykające okres przed adwentem, również straciło na wsi na swojej aktualności. Andrzejkowe wróżby pozostały jedynie w szkołach. Nawet wiejskie prywatki młodzieżowe nie hołdują tym zwyczajom. Zabawy Andrzejkowe organizowane są częściej w środowisku miejskim. Rzadziej niż dawniej mieszkańcy wsi bawią się w noc Sylwestrową na prawdziwych balach organizowanych przez instytucje funkcjonujące na wsi jak koła gospodyń wiejskich czy ochotnicze straże pożarne. Przed laty, zimową porą miały miejsce towarzyskie spotkania, głównie w gronie kobiet, pod nazwą wyskubne, kończące okres skubania pierzy, przygotowywanych w ten sposób na pierzyny, poduszki, czy koldry. Dziś pierze sprzedaje się w skupie dla celów przemysłowych, a okazja do spędzania długich zimowych wieczorów, wśród grona znajomych kobiet ze wsi w różnych domach, przestała być aktualna. Na aktualności nie straciły rodzinne okazje do spotkań dla upamiętnienia i uczczenia wydarzeń związanych z zakończeniem robót budowlanych pod nazwą wiechowe, wprowadzenia się do nowego domu pod nazwą parapetówka, urodzenia dziecka pod nazwą pępówka. Tego typu wydarzenia wiążą się z tak zwanym oblewaniem, oczywiście alkoholem, w gronie najbliższych czy sąsiadów. Większą wagę przywiązuje się do obchodzenia uroczystości urodzinowych, szczególnie dzieci i młodzieży, a imienin wśród dorosłych. Wiąże się to z zapraszaniem rodziny, sąsiadów, znajomych, na przyjęcie z okazjonalnym poczęstunkiem, alkoholem i obdarowywaniem prezentami solenizantów.

Kolejną grupę obrzędów stanowią obrzędy przejścia, związane ze zmianą stanu cywilnego, osiąganiem pewnych etapów dojrzałości w świetle wiary chrześcijańskiej, czyli chrztem, pierwszą komunią, bierzmowaniem, przyjmowaniem kapłaństwa oraz ostatnim pożegnaniem. Niektóre obrzędy w klasycznej postaci, związane ze zmianą stanu cywilnego, przeszły do lamusa, jak na przykład termin narzeczeństwo i związane z nim zmówiny, zaręczyny. Okres narzeczeństwa zmienił swój tradycyjny charakter, a zaręczyny ograniczają się do wręczenia pierścionka zaręczynowego i czasami spotkania tak zwanych swatów przy tej okazji. Wesele i poprawiny nadal są wielkim wydarzeniem rodzinnym, odbywającym się w dużym gronie zaproszonych gości, z oprawą mu-

zyczną, najczęściej w lokalu lub pod namiotem, wypożyczonym na tę okoliczność. Przetrwały jednak tylko zręby ludowych obrzędów weselnych. Na większości wesel przetrwał obrządek oczepin, ale w zubożałej wersji, w porównaniu z weselami poprzednich pokoleń, i weselne śpiewy gości, ale brak już tradycyjnych przyspiewek. Obchody rocznic ślubów należą do rzadkości, jedynie srebrne i złote gody są uroczystością kościelną i rodzinną. Chrzczyny są uroczystością obchodzoną w gronie rodzinnym i sąsiedzkim, pierwsze komunie są uroczystością o większej randze w szerszym gronie. Nie tylko na wsiach, powstał niemalże przemysł komunijny. Bierzmowanie jest tylko świętem kościelnym. Prymicje są rzadkim wydarzeniem w środowisku, ale nie straciły na bogatej oprawie rytualnej i odbywają się z udziałem znacznej liczby uczestników. Pogrzeby i stypy są smutną uroczystością obchodzoną według tradycyjnego porządku.

Tradycje związane z obchodami świeckich świąt kalendarzowych na wsiach nie różnią się od zwyczajów miejskich. Ze względu na lepszą kondycję finansową rodzin wiejskich Święty Mikołaj, zamieniony w okresie PRL na świeckiego Dziadka Mroza, sprawia przyjemność młodej społeczności, przynosząc większe paczki, Dzień Kobiet znika z firmamentu świąt, jako relikwyt poprzedniej epoki. Dzień Matki, Dzień Dziecka, Dzień Babci są podtrzymywane przez placówki oświatowo - wychowawcze i bliskie kręgi rodzinne, wiążą się one z przesyłaniem życzeń, ewentualnie drobnych upominków. Dzień Nauczyciela i inne święta, tak zwane branżowe, są również obchodzone tylko w szkołach.

Na wsiach w badanym rejonie, święta państwowe, bez względu na formę sprawowanej władzy, nie były obchodzone jako wydarzenie znaczące, poza tymi, które wiązały się ze świętami kościelnymi, czyli 1 maja jako świętem Józefa patrona pracy i 3 maja jako święto Matki Boskiej. Pierwszego z nich, kiedy było dniem wolnym od pracy, rolnicy nie respektowali, jedynie nieliczni wierni wybierali się na mszę w intencji patrona pracy. Drugie, pomimo, że było zwykłym dniem pracy, przez rolników zostało potraktowane jako dzień wolny od zajęć polowych.

Zaprezentowane w sposób syntetyczny spektrum obrzędów i rytuałów związanych z przeżywaniem wartości uroczystych, znaczących zarówno w życiu poszczególnych osób, jak i w integracji wiejskiej społeczności lokalnej ukazuje wpływ postępu cywilizacyjnego na zanikanie wśród młodszego pokolenia tradycji, szczególnie tych związanych z kulturą narodową, regionalną i ludową. Z kolei młode pokolenie za pośrednictwem instytucji kultywuje tradycje związane z niektórymi wydarzeniami, ale bardziej współczesnymi, świeckimi lub przenosi tradycje z innych krajów. Ponadto życie kulturalne i rozrywkowe wiejskiej młodzieży przenosi się do miasta. Nawet wśród wiejskich dzieci znany jest Mc Donald, jako placówka rozrywki i rodzice zabierają swoje pociechy do tego przybytku. Dla starszego pokolenia ważniejszy element życia stanowią obrzędy związane z wydarzeniami kościelnymi. Większe znaczenie mają obrzędy związane z wydarzeniami rodzinnymi niż społecznymi.